

Айталиева Т. К.

**“МАНАСТЫН ТӨРӨЛҮШҮ ЖАНА БАЛАЛЫК ЧАГЫ” АТТУУ ЭПИЗОДДУН
МАНАСЧЫЛАРДЫН ВАРИАНТТАРЫНДА БЕРИЛИШИ**

Айталиева Т. К.

**ОПИСАНИЕ ЭПИЗОДА «РОЖДЕНИЯ МАНАСА И ДЕТСТВА» В ВАРИАНТАХ
МАНАСЧИ**

T. K. Aitalieva

**THE DESCRIPTION IN VARIANTS OF MANAS EPISODE "THE BIRTHS AND
CHILDHOOD OF MANAS»**

УДК:372-58/6

Макалада кыргыз элинин “Манас” үчилтигинин варианттарындагы айрым өзгөчөлүктөр тууралуу изилдөө жүргүзүлөт. “Манас”- дүйнө жүзүндөгү эң көлөмдүү эпос. “Манас” үчилтиги көп варианттуу чыгармалардын катарында турат. Ар бир варианттын айтуучулары мурдатан калыптанып келген салттуу сюжеттик окуяларды өз варианттарында сактоо менен бирге жеке табылгалары менен да байытышкан. Манасчылар талантынын деңгээлине жараша, дүйнө таанымына карай өз варианттарына алымча-кошумчаларды киргизе алышкан.

Негизги сөздөр: манасчы, вариант, эпизод, салттуу окуя, варианттагы өзгөчөлүк, чыгармачылык деңгээл, жеке табылга

В данной статье представлены исследования некоторых особенностей вариантов трилогии «Манас», который является самым объемным эпосом в мире. Трилогия «Манас» ставится в один ряд с произведениями, которые имеют множество вариантов. Сказители каждого из вариантов, сохраняя традиционные сюжетные истории, обогатили их собственными сочинениями. По своему уровню и мировоззрению манасчи дополняли или сокращали свои варианты.

Ключевые слова: манасчи, вариант, эпизод, традиционные события, особенности вариантов, творческий уровень, индивидуальные находки

In this article research of some features of variants of the trilogy "Manas" which is the most volume epos in the world are conducted. The trilogy "Manas" is put in one row with works which have a set of variants. The narrators of each of options, keeping traditional subject stories, have enriched them with own compositions. Narrator gives addition and shortens own variants according to a level of narrating epic of "Manas" and outlook.

Key words: narrator of epic "Manas", variant, episode, traditional events, peculiarities of variants, creative level, and individual finds

Кыргыз элинин улуу эпосу “Манас” дүйнө элдеринин эпосторунун ичинен эң көлөмдүү эпос катары таанылган. Айрым окумуштуулар “Манас” эпосунун ар бир эпизоду өзүнчө бир чыгарма сыяктуу анын башталышы, өнүгүшү жана жыйынтыгы бар деп белгилешет.

Бүгүнкү күндө “Манас” эпосунун сексенден ашык варианты белгилүү. Кыргыз элине таанымал манасчылар С.Орозбаков, Ж.Кожеков,

У.Мамбеталиевдердин варианттарында “Манастын төрөлүшү жана балалык чагы” аттуу эпизод ар бир манасчынын талантынын деңгээлине карата сүрөттөлүп берилген.

С.Орозбаков(1867-1930) кыргыз элинин улуу манасчысы. Үчилтиктин үч бөлүгүн толук айткан. Бирок, андан үчилтиктин “Манас” бөлүгү гана жазылып алынган. С.Орозбаковдон жазылып алынган эпостун жалпы көлөмү 180378 сап ырдан турат. Ал экинчи бөлүмдү эң жакшы аткарган. Ден соолугуна байланыштуу экинчи, үчүнчү бөлүмдөрдү жаздыра албай калган.

Семетейчи Ж.Кожековдун(1969-1942) жети атасынан бери манасчы болушкан. Алар манасты укумдан-тукумга эстафета катары мураска өткөрүшүп айтып келишкен. Ж.Кожеков үчилтиктин биринчи бөлүгүнөн үзүндүлөрдү, экинчи бөлүгүн толук аткаргандыктан эл аны семетейчи деп аташкан.

Манасчы У.Мамбеталиев (1934-2011) көпчүлүк манасчылардан айрымаланып, “Семетей” эпосун жазып калтырды. Кыргыз элинде “Манас” эпосу кылымдардан кылымдарга оозеки түрүндө сакталып келген. Саналуу гана манасчылар эпосту жазып калтырышкан. Манасчыдан үчилтиктин “Манас” бөлүгүнөн “Манастын төрөлүшү жана балалык чагы”, “Көкөтөйдүн ашы” аттуу эпизоддор жазылып алынып басмадан жарыкка чыгарылган.[2]

Фольклорист К.Мифтаков Ж.Кожековдон «Манас» бөлүмүнөн кара сөз түрүндө “Манастын санжырасын” жазып алган. Мындан тышкары «Манастын балалык убактысы» ыр түрүндө жазылып алынган. «Манастын санжырасы» тууралуу Каюм Мифтаков: «Муну айтуучу Кожеков «Манастын санжырасы» деп атаса да Манастын санжырасына байланыштуу жерлери абдан аз. Бирок бул эл арасында Манас туурасында жүргөн көп легендалардын тизмесин көрсөтөт, жана Манасты түшүнүүгө көп жардам берет» деген пикирин айткан.[2]

Улуу манасчы Сагымбай розбаковдо Манас төрөлөрдө Чыйырды, Жакып, Бакдөөлөт түшкөрүшөт. Жакыптын түшүндө куш кармап алгандыгы, Чыйырдынын түшүндө ак селдечен ак сакалдуу адам аяктай ак алма берсе, Жаныбайда

түштү энеси Чыйырды көрөт. Апасы биринчи жолу түш көргөндө:

Бедерлүү чаар жолборсту,
Жакыптын бери жагында,
Бекем кармап туруптур.
Көсөө куйрук жолборсту
Көтөрүп багып жүрүптүр, - деп берилет.

Экинчи жолу төрөгөнүнө аз калганда түш көрүп Шыгайдын байбичесине жорутат.

Анда менин көргөн түшүмдө
Көсөө куйрук жолборсту,
Көтөрүп багып жүрүпмүн.
Бедерлүү чаар жолборсту,
Бешикке бөлөп жүрүпмүн.
Чыгырмак чаар жолборсту
Сары алтын тагып мойнуна

Жаныма алып жүрүпмүн, - деп айтылат. Шыгайдын байбичеси: «...Бедерлүү чаар жолборстой, Шерди төрөйт экенсиң, Бетине дөөлөр тура албас, Пендеден башка кайраттуу, Эрди төрөйт экенсиң...» - деп жооруп берет.

Манасчы У.Мамбеталиевдин вариантында Манастын элге кадырлуу, даанышман, душманына айбаттуу чоң атасы Каракандын көзү өткөндөн кийин кытай кол башчылары Молто кан менен Эсенкан кыргыздарды чабышат. Кыргыздарды бирин от күйгөн кара чөлгө, бирин күн табы өткүс муз деңизине чейин сүрөт. Жакып баштаган кырк үйлүү кыргыз Алтайга айдалат. Жакып жер иштетип, эгин эгип, табак буудайды тайга, кочуш буудайды койго сатып, эсепсиз бай болот. Бирок ал өзүнүн баласыздыгына арман кылат. Бир күнү ал Кудайга мунажат кылып, айылдан ары алыс жол чынар мазарга зыяраттап барып, Теңирден перзент тилеп отуруп үргүлөп кетип түш көрөт. Асманда күндүн астында кара бүркүт айланып учат. Андан жан-жаныбарлардын баары жазганат. Ошол бүркүт Жакыптын колуна келип конот. Дагы эки туйгун куш тууруна келип конот. Жакып ойгонуп кетип, атына минип үйүн көздөй шашыла чаап барып, аялдарына түшүн айтат. Аялдарынын айтуусу боюнча көп мал союп, той беришип Жакыптын түшүн жоорутушат. Тою тарап кеткенден кийин толгон айлар өтүп Чыйырдынын боюна бүтүп, жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Алтайлык Жанчар мергенге Жакып келип жолборс атып келип берүүсүн өтүнөт. Мергенчи макул болуп Алтайдын Арал көлүнөн үч күн алыстыктагы калың черден, карагайлуу коодон кабылан атып келип, Чыйырдыга алып барып берет. Жакып мергенчиге акысына калпактай жамбы берет. Жолборстун боорун, жүрөгүн, ич майын жез казанга салдырып, чала-була бышырып жеп коет. Жети күндүн ичинде этин корго бышырып толук жеп бүтөт. Келечекте баатыр болуп төрөлө турган баланын энесинин жолборстун жүрөгүнө талгак болуусу баатырдык эпосторго мүнөздүү көрүнүш. Дүйнө элдеринин эпосторунда да келечектеги баатырдын энеси боюнда барында күчтүү жан-

жаныбарлардын жүрөгүнө талгак болуусу, ал жаныбардын этин жегенден кийин баласы ошол жаныбардай күчтүү болот деген ишеним кеңири таралган.

С.Орозбаковдун вариантында Манас баатыр жарык дүйнөгө келгенде 15теги баладай салмактуу болуп, оозантканда үч карын майды бир жейт. Ал туулганда Жакыптын жылкыларынын ичинен бээси кула кулун тууйт. Ал энесинин үстүнөн аркы-терки аттайт.

У.Мамбеталиевдин вариантында Манас баатыр жарык дүйнөгө келгенде салмагы 30дагы баладай болуп, эки карын майга бал аралаштырып берсе, аны жеп дагы май издеп калат. Жакып жылкыларынын арасына барып, сан жылкынын үстүнөн аттап ойноп жаткан кулунду көрөт. Жакыптын жылкычысы Бадалбай: "Бул кулун кайыптан келген кулун. Жерге жарык кирип калганда, канаттуу кула бээ келип, жылкы ичине тууду да кайда кеткени дайынсыз кетти. Кулунга бир убакта канат бүткөн сыяктуу болду" - дейт. Жакып кулунду жети бээге эмиздирип бактырат. Баатырдын өзүнө ылайыктуу тулпары, курал-жаргы, жоо кийимдери болушу керек. Ар бир манасчы өзүнүн вариантында салттуу сюжетти сактайт да, өзүнүн алымча кошумчалары менен байыта тургандыгы жогорудагы мисалдардан ачык байкалат.

Манас баатырдын төрөлүшү жана балалык чагында башка манасчылардан айрымалуу жактары бар.

С.Орозбаковдо: Манастын портреттик сүрөттөлүшү:

Муруну тоонун кырдачтай,
Муруту чөлдүн камыштай,
Көзү көлдүн буткулдай,
Каарданып караса,
Көрүнгөндү жуткудай,
Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериндөй,
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүндүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй. [3]
Ж.Кожековдо:

... Айың менен күнүндүн,
Бирөөнөн Манас бүткөн,
Алтын менен күмүштүн,
Арасынан эгелип,

Ширөөнөн Манас бүткөн ...[4] – деп берилишинен улам, бул баатырды портреттик сүрөттөөдөгү, туруктуу формула, бизге манасчылардын улуу муундарынын өкүлдөрү, ошол эле Сагынбай таалим алган, бирок айткан эпостору жазылып алынбаган Алишер, Чоңбаш, Балык, Найманбай, Тыныбек, Акылбек, Дыйканбайлардын же болбосо Жаңыбайдын таалим алуучусу Кожектин айтуусунда да колдонулуп кийинки манасчылар Сагынбай менен Жаңыбай чыгармачылык өнөрканасында кайрадан

жаратып, алымча- кошумчаларын киргизсе керек деген тыянакка келүүгө болот. Портреттик сүрөттөдөгү туруктуу формулалардын жогорудагы эки манасчыда тең бири-биринен кем калышпаган көркөм поэтикалык үлгүсү көрүнүп турат. Жаңыбайда баатырды портреттик сүрөттөөдө архаикалык катмарлардын белгилери сакталуу менен бирге кийинки мусулман дининин таасиринин да болгондугун байкабай коюуга болбойт. Алсак:

Ала – Тоо учуп чабыттап,
Ак куну тирүү бөктөргөн,
Ак шумкардын оң чалгын,
Мүрүнөн Манас бүткөн,
... Ажыдаар, жолборстун,

Сүрүнөн Манас бүткөн, - деген саптардан кыргыздардын жан-жаныбарларды ыйык тутуп, аларга сыйынган тотемдик түшүнүгүнүн сакталгандыгын байкасак,

... Баабедин пирдин,
Батадан Манас бүткөн.
...Кыдыр Илияс, кырк чилтен,
Кыркынан болуп оомийин,
Жомоктой жерге жай болуп,

Баатыр Манас бүткөн. – деген саптар эпоско мусулман дининин тийгизген таасири экендигинин ачык далили болуп алат. Жогоруда Манастын төрөлүүсүндөгү туруктуу формула айтуучунун «Семетейинде» Семетейге карата да колдонулган. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Себеби, айтуучулардын туруктуу формулаларды эсинде жат сактап, ыңгайы келе калган учурда пайдалануусу бул жеке эле кыргыз элинин эпосторуна эмес, жалпы эле дүйнө элдеринин эпос айтуучуларына мүнөздүү болуп саналат. Мезгилдин өтүшү менен элдин аң – сезимине кирген, ички жана тышкы таасирлерден улам эпос өзүнө таланттуу адамдар тарабынан жаңы толуктоолорду киргизгендигин баамдайбыз.

Манас Чыйырдынын боюна бүткөндө, салт болуп калган сюжеттик формула катары С.Орозбаковдо, С.Каралаевде апасынын жолборстун жүрөгүнө талгак болгондугу айтылат. Ж.Кожековдо: «...Кара чаар жолборстун, өтү менен бооруна, ажыдаардын зарына, үч ай талгагы канбас жери бар ...» - деп айтылат. Дегеле, жолборстун этин жесе жоокерге (келечектеги баатырга), эр жүрөктүүлүк берет деген түшүнүк дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде сакталган.

Ал эми Манастын укмуштуу төрөлүүсү жөнүндө жогоруда аталган варианттарда Сагынбай Орозбаковдо Манас төрөлгөндө үч карын май менен оозанып, эр жеткен адамдай күчтүү болуп төрөлгөнү айтылса, Жаңыбай Кожековдо:

Кан менен жин чеңгелдеп,

Кабылан Манас башында,
Как ушундай түштү эле.
... Бакырып бала ыйласа,
Чоочуп кетти чогулган,
... Учтаган колу жазылбай,
Оозантам десе оозанбайт.
... Башараттуу баланын,
Оң ийининде калы бар.
Айры шили өзүндө,
Жаш кулундун жалындай,
Бел курчоого жеткиче,
Бурулган тайкы жалы бар
Көзү өнүрөч, бели эңшер,

Көк жалды тууду Чыйырды. – деген саптар менен берилген. Кыргыз элдик түшүнүгүндө баатыр сырттан боло турган адамдын төрөлгөндө жалы бар болуп төрөлүп, аны суук көзгө көрсөтпөө керек, эгер кимдир бирөөлөр көрүп койсо, ал адам кырсыкка учурашы мүмкүн деген ишенимдин бар экенин улуу муундардын айткан сөздөрүнөн эшитип жүрөбүз. Эпосто да бул элдик ишенимдин кездешүүсү бул түшүнүктүн байыркы мезгилдердеги кыргыздарда колдонулгандыгынын ачык далили болсо керек. Себеби Жаңыбай өзүнүн жети атасы айтып келген эпосту улантып айтуу менен бирге, салттуу туруктуу формулаларды сактаган деп ойлойм.

Жаңыбайда «Манастын укмуштуу баатырлыгы» деген бөлүгүндө Манас он жети жашка чыкканда үч эшенден бата алып калмак-кытайларды Бээжинге чейин сүрүп баргандыгы тууралуу, аны кызыр Илияс, кырк чилтендин колдогондугу жөнүндө да айтылат.

«Манас» эпосу кылымдардан кылымдарга оозеки түрүндө сакталып биздин күнгө чейин келип жетти. Сөз өнөрүнүн чеберлери болгон манасчылардын чыгармачылык өнөрканасында иштелип, байып көркөмдүк касиети артып угармандарынын, окумандарынын кызыгуусун жаратууда. Эпостун кайсы эпизодун албайлы манасчылар салттуулуктун алкагынан чыкпай, өздөрүнүн көркөм табылгалары менен байытканын көрүүгө болот.

Адабияттар:

1. Мамбеталиев У.Манастын төрөлүшү жана балалык чагы.Б.,2011.
2. Кожеков Ж.Манастын санжырасы.инв.36,4-б.
3. Орозбаков С.Манас. Б.,2010.
4. Кожеков Ж.Семетей.КРУИАнын кол жазмалар фондусу. инв. 36,41-бет.
5. Манас энциклопедиясы. I, Итом Б.,1995

Рецензент:д.ф.н Жумалиев С.С.